

РОБОТА НАД МЕТАФОРИЧНІСТЮ ТА ФРАЗЕОЛОГІЄЮ ОБРАЗНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті запропоновано методику та результати дослідження роботи над метафоричністю та фразеологією образного мовлення молодших школярів.

У Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, де визначено перспективи подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу, наголошується, що освіта має сприяти "формуванню високої мовної культури та мовної компетентності громадян, поваги до державної мови" [1: 4]. З метою підвищення рівня культури мовлення школярів зміст шкільної освіти відповідно до етнокультурознавчого компонента має спрямовуватися на здійснення естетичного впливу засобами української мови як навчального предмета, одним із шляхів реалізації якого є ознайомлення з характерними якостями української мови, з багатством, мелодійністю, образністю [2: 18].

Вивчаючи досвід учених (В.В. Виноградова, Г.О. Винокур, І.Р. Гальперина, Б.М. Головіна, О.І. Єфимова, А.П. Коваль, В.П. Ковальова, Л.О. Новикова, О.І. Федорова, З.Т. Франко та ін.), ми дійшли висновку, що під поняттям "образне мовлення" треба розуміти мовлення, у якому передбачається вживання слів і словосполучень у незвичайному метафоричному значенні, що дає можливість художньо відтворювати дійсність.

Образність, як лінгво-семантична та стилістична категорії вченими В. Виноградовим, Г. Винокуром, І. Гальпериним, Б. Головіним, Я. Мельничайко, Л. Новиковим, та ін. розглядається у зв'язку з роллю та функціонуванням мовних засобів (виразників) у текстах художнього стилю. У лінгвістичній науці зустрічається термін "поетична семантика", що означає систему образних засобів та її реалізацію в текстах [3: 135].

Враховуючи специфіку започаткованого нами дослідження, ми вважаємо за потрібне дослідити лише ті виразники образності, які є доступними для дітей молодшого шкільного віку.

У дослідженні ми виходили з того, що мовленнєві уміння – це здатність мовця виконувати мовленнєві дії відповідно до комунікативних умов і мети спілкування. Мовленнєві уміння тісно пов'язані з навичками, що являють собою способи реалізації комунікативних дій. Комунікативні уміння й навички формуються під час роботи над усним і писемним мовленням і вдосконалюються на основі знань граматичної і стилістичної основ мови [4 :35]. Ми визначили, що **образномовленнєві уміння – це здатність мовця використовувати в мовленні виразники образності відповідно до комунікативних умов і мети спілкування.**

До образномовленнєвих умінь у початкових класах можна віднести вміння використовувати в мовленні:

- деякі з фонетико-словотворчих виразників образності (різноманітні префікси з емоційним забарвленням, суфікси на означення згрубілості та пестливості);
- деякі з лексико-семантичних виразників образності (багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми);
- синтаксичні виразники образності: прислів'я, приказки, крилаті вислови; фразеологізми (ідіоми);
- деякі з тропів (епітет, порівняння, метафору, уособлення, гіперболу);
- стилістичну фігуру – риторичне запитання;
- елементи інтонаційної виразності.

У попередніх публікаціях, аналізуючи результати констатувального експерименту розвитку образного мовлення, ми засвідчили, що переважна більшість учнів, які за результатами тестової діагностики досягли високого і достатнього рівнів розвитку образного мовлення, після проведення другого етапу констатувального експерименту (діагностики образно мовленнєвих умінь у зв'язному тексті) вийшли лише на середній та низький рівні розвитку образного мовлення. Було відзначено, що учням важко висловлюватись, оскільки накопичені ними образи залишаються не підкріплені тими словами (словосполученнями, реченнями), які необхідні для точної і влучної передачі думок.

Відповідно до змісту формувального експерименту було розроблено комплексні моделі розвитку образного мовлення учнів 1-4-х класів на уроках української мови (на матеріалі теми "Прикметник") та на уроках читання, що відповідають календарному плануванню означених уроків. В основу першої з них покладено певну систему методик з виразниками образності, які виступили своєрідним інструментарієм у поетапному комплексному навчанні дітей образності мовлення. Засобами означеного навчання слугували інтонаційно правильне, виразне, образне мовлення вчителя; наочність (природна, малюнкова, звукова, символічно-графічна); художній текст у єдності змісту і форми.

Робота над дослідженням була побудована так, що відповідно до природи навчального матеріалу та вимог програми для початкових класів у навчальний матеріал вводились визначені нами виразники образності. Робота над кожним з цих виразників проходила в три етапи: I етап – пропедевтичний (підготовчий), II етап – ознайомлювальний і III етап – комунікативно-творчий.

У статті ми розглянемо введення в уроки за темою "Прикметник" та в матеріал уроків читання роботи над метафоричністю та фразеологією образного мовлення третьокласників.

Мета статті – показати можливі шляхи розвитку метафоричності та фразеологічності мовлення учнів III класу. Під метафоричністю розуміється здатність слова виступати в переносному значенні. Оволодіння цим образномовленнєвим вмінням свідчить про сформовані вміння дитини вживати в мовленні слова в прямому і

переносному (метафоричному) значеннях, сприймати й оцінювати зображувально-виражальний аспект мовленнєвого висловлення, відчувати емоційно-оцінні конотації слів.

Під фразеологічністю розуміються вживання особливо стійких словосполучень у мовленні, в яких лексичне значення окремих слів частково або повністю замінене новим значенням. Доцільність використання терміна "фразеологізм" (phrases – мовленнєвий зворот, logos – вчення) в роботі з молодшими школярами вирішує вчитель. Можна вживати термін "образне висловлювання". Даючи чітке тлумачення фразеологізму, а потім шляхом лінгвістичних або логічних міркувань пояснюючи його смисл, учитель включає учнів в активну розумову діяльність, змушує задумуватися над значенням слів і виразів, задаючи їм запитання, чому ми так говоримо, і тим самим підвищує рівень їх мислительних здібностей.

Великого значення фразеологічному матеріалу надавав К.Д. Ушинський. Він вважав за необхідне введення фразеологізмів у шкільні навчальні книги, починаючи з "Азбуки", для того щоб "дитина подивилась на предмети ... проникливим оком народу і висловила його влучним словом". "Вводячи дитину в народну мову, ми вводимо її у світ народної думки, народного почуття, народного життя, в сферу народного духу" [5: 338].

Робота над розумінням учнями фразеології рідної мови може відбуватися у міру того, як фразеологізми зустрічаються в текстах підручників та художньої літератури, яку читають діти. У цьому випадку вчитель, пояснюючи смисл фразеологізму, що зустрівся, та його походження (якщо можливо), зосереджує увагу дітей на його емоційній забарвленості та стилістичній функції. Таким чином виховується відчуття рідної мови, показуються її виразні можливості, які яскраво розкриваються в творах художньої літератури. Так учитель допомагає учневі побачити своєрідність і виразність мовлення художнього твору, яке створюється значною мірою використаними в ньому фразеологізмами; формується справжній читач, здатний оцінити художню цінність творів, отримати задоволення від читання.

Однак уведення фразеологізмів до активного словника учнів може забезпечуватися завдяки випередженню "зустрічей" з ними, якщо лексичну роботу з фразеологізмами вводити в систему розвитку мовлення.

У системі формування метафоричності та фразеологічності мовлення ми виділяємо три аспекти: 1) усвідомлення учнями метафор та фразеологізмів 2) розуміння і 3) вживання в мовленні. Мета навчання пов'язана з реалізацією функціонально-системного підходу, що передбачає комплексний розгляд слова в єдності його значень (прямого і переносного), функціонування і сполучних властивостей. Результативність роботи з розвитку метафоричності та фразеологічності мовлення підвищиться, якщо будуть встановлені міжпредметні зв'язки між уроками української мови і читання: те, що розглядалося на уроках української мови, має закріплюватись на програмному матеріалі з читання або на матеріалі прочитаних художніх творів у позакласному читанні. Діти закріплюють те, що їм було повідомлено на уроках української мови.

Роботу над метафоричністю та фразеологією мовлення доцільно проводити в три етапи.

На першому етапі необхідно забезпечити підготовку дітей до розуміння метафор та фразеологізмів: організувати спостереження над словами, вжитими в переносному значенні, привернути увагу дітей до мови художнього твору, дати поняття про порівняння, образний вислів, сформувати усвідомлення явищ багатозначності слів.

У ході спостережень над словами в переносному значенні виділяємо образний вислів (словосполучення), пояснюємо його значення; з'ясовуємо, яку ознаку явища воно характеризує; пояснюємо доступні учням вислови залежно від змісту прочитаного (чому автор вибрав саме цей вислів?) і просимо учнів висловити своє ставлення до слова або виразу (який особливо сподобався і чому?).

Правильному сприйняттю багатозначних слів, мовних метафор (*шишка на лобі, голова і хвіст поїзда, пашать щічки та ін.*) сприяє застосування контробразу ("неправильних малюнків" і "неправильних висловів"). Ефективність його пояснюється наочним зіткненням прямого і переносного значення слова. У бесіді вчитель звертає увагу на те, що предмети, названі одним словом, мають схожість (визначають основу переносу), тобто встановлюють, у якій частині багатозначного слова його значення стикаються, пересікаються, "накладаються" одне на одного. Для цього учні порівнюють предмети, помічаючи між ними схожість і відмінність за кольором, формою, величиною та іншими ознаками, ніби переносять ознаки одного предмета на інший:

1. - На що схожий соняшник?
- Що спільного між сонцем і соняшником?
- Пропонуємо загадку: *На городі при доріжці стоїть сонечко на ніжці, тільки жовті промінці не дають тепла руці.*
2. – Подивіться на небо. Якими ви бачите хмарки? На що вони схожі?

Після відповідей учнів учитель ознайомлює з літературними зразками того, якими побачили хмари майстри слова:

З краю неба насувались білі, наче молочні, хмари (За М. Коцюбинським).

Пояснення багатьох фразеологізмів базується на зверненні до багатозначності слова: *У нього є голова на плечах – це завдання він вирішить* або *Цей хлопець з головою – він знайде правильне рішення*. Чому так говорять тільки про розумну людину, адже голова є у всіх? На це запитання діти відповідають після пояснення значення слова *голова*. За допомогою коротких контекстів, запропонованих учителем (типу словосполучень *похитати головою, кучерява голова* або *розумна голова, ясна голова*), учні з'ясовують пряме і переносне значення слова *голова*. Далі вчитель зосереджує їх увагу на переносному значенні – "розум, свідомість", що й допомагає підвести учнів до розуміння значення цих фразеологізмів.

В українській мові багато фразеологічних висловів, які мають структуру порівняння і починаються з сполучника *як*: *як вітром здуло* – швидкість зникнення когось порівнюється із швидкістю вітру; *як дві краплі води* – схожість когось порівнюється з абсолютною однаковістю двох краплин води; *як води в рот набрав* –

чись мовчання порівнюється з вимушеним мовчанням людини, що набрала в рот води; як *крізь землю провалився* – ніхто не бачив, як він пішов, а його немає, зник та ін. Пояснення цих висловів має спиратися на логічне джерело порівняння. Крім того, ці фразеологізми, "видимі" для дітей: варто тільки запропонувати їм уявити собі реальну ситуацію – чи всидиш спокійно на голках, на їжаку? Звідси і вислів *сидіти як на голках*, тобто "бути в стані сильного хвилювання".

Від того, наскільки міцно буде сформовано вміння школярів визначати основу переносу, залежить подальше розуміння і вживання метафор.

На цьому етапі використовуються вправи, що ілюструють учням зразки вживання багатозначних слів, порівнянь. У процесі аналізу мовного матеріалу, вставляючи нове слово в словосполучення, повторюючи вголос або записуючи приклади словосполучень і речень з багатозначними словами або порівняннями, діти засвоюють значення слова в контексті, сполучні можливості означеної лексичної одиниці, через знання граматики.

Відомо, що підвищити цікавість учнів до уроків української мови можуть завдання, які пропонуються у формі дидактичної гри, наводимо далі:

"Доберіть слівце". Доберіть слово так, щоб у підкресленого слова з'явилося інше значення: *спинка дівчинки – спинка ...*, *хвіст собаки – хвіст ...*, *носик чайника – носик ...*, *іде учень – іде ... та ін.*

"Що може бігти?" Якщо таке словосполучення можливе, плесніть у долоні.

Біжать діти, бігла собака, біжить річка, біжать канікули, біжать машини, біжить вода, біжить град, біжить час, біжить небо.

Другий етап (ознайомлювальний) спрямований на усвідомлення і розуміння третьокласниками метафор та фразеологізмів як лексичного художнього засобу мовлення. Він включає знайомство із способами утворення метафор, уособлень; засвоєння зразків фразеологізмів, метафор, уособлень та наслідування; складання за аналогією прикладів.

Зразки метафоричного мовлення на дібраному дидактичному матеріалі забезпечують демонстрування наступних методів і прийомів: бесіда, показ мовленнєвого зразка, спостереження над текстом (аналіз метафор, фразеологізмів), складання словосполучень і речень за зразком, перетворення деформованих речень, записування та зачування метафор, фразеологізмів напам'ять, переказ. За допомогою означених методів і прийомів у свідомості дітей формується модель мовленнєвої діяльності, основним змістовим компонентом якої є вибір найбільш яскравих і точних слів та конструкцій. Тому ефективні завдання: вставте в речення, текст слова за смислом; складіть словосполучення та речення за зразком; порівняйте вживання дієслів: *дрова гарно палають – від морозу палають щічки, хворий глухо застогнав – корабель стогнав і тріщав.*

Учитель може запропонувати дітям ситуативний текст із завданням вставити пропущені вирази: *Одного разу два товариші пішли в найближчий ліс по гриби. Раптом на повороті лісової стежини вони зіткнулись ... з величезним лосем. Від несподіванки і страху вони ... .. в сторону дому.*

(Для довідки: *ніс до носа, швидко побігли, помчали щодуху.*)

Аналіз проведеної роботи яскраво покаже, що текст без фразеологізмів у цьому випадку, не виразний і просто не цікавий. Фразеологізм *помчались що духу* показує найбільшу швидкість бігу, таку, наскільки вистачає дихання.

Вправи, які виконують учні на другому етапі, спрямовані на практичне застосування отриманих дітьми знань і вмінь, формування мовленнєвих умінь. На уроках української мови школярі знайомилися на прикладі загадки з метафорою, фразеологізмом, склали словосполучення, речення, із словами у переносному значенні та стійкими словосполученнями, усвідомлювали способи виникнення метафор, уособлень, фразеологізмів.

На уроках читання робота учнів складається з аналізу відтінків значення та особливостей уживання слів в художньому тексті, пропонуються завдання, спрямовані на перетворення такого мовного матеріалу: синонімічну заміну з метою доречного виявлення слова в переносному значенні, добір антонімів до поданих слів.

Фразеологізми досить часто можуть бути введені в синонімічну, а також в антонімічну роботу. Наприклад, *бігти швидко – мчати на весь дух – мчати що духу; далеко – куди Макар телят не ганяв – у чорта на куличках – за тридев'ять земель; або: працювати добре – засукавши рукави – не покладаючи рук, але: працювати погано – спустивши рукави – через пень-колоду і т.д.*

Велике значення має такий спосіб роботи над текстом, як усне (словесне) малювання. Воно допомагає перевірити, чи співвідноситься образ, що виник у дітей, з тими словами і висловами, за допомогою яких зображується та чи інша картина. Відтворення в уявленні дітей картин, що намальовані словами, збагачення школярів "образними" уявленнями, слугує засобом виховання у дітей метафоричного мовлення.

Третій етап (творчий) є найвищим, що включає в себе доступну цьому віку (9-10 років) форму усвідомлення способів утворення метафор та фразеологізмів, вміння самостійно і творчо користуватися ними в мовленні. Основними завданнями цього етапу є: формування вмінь самостійно створювати метафори і вживати їх в усному і писемному мовленні; застосовувати вивчені фразеологізми в усному і писемному мовленні; вчити оцінювати образність метафоричного та фразеологічного мовлення.

На цьому етапі здійснюється вихід на рівень речень і тексту, коли учень вільний у виборі засобів мовлення. Він може вибрати найбільш яскраві і точні слова для висловлення думки, вжити порівняння, метафори, фразеологізми в усних відповідях, переказах і творах. Пропонуються завдання: скласти (спочатку усно, потім письмово) власні речення з обов'язковим використанням метафор; за темою твору дібрати порівняння, метафори та ввести їх у текст-опис. Доцільно ввести написання творів, побудованих на прийомі уособлення ("Що розповіла мені парта", "Розповідь берізки"), твори за спостереженнями ("Улітку в лісі", "Зимовий вечір у

місті"), твори за картинами і на вільні теми. Вже засвоєні учнями фразеологізми можуть використовуватись у творчих завданнях типу: склади речення або коротку розповідь, намалюй портрет друга, вживаючи запропоновані фразеологізми.

Творчі вправи, в тому числі творення власних загадок та їх аналіз, складання творчих диктантів сприяє поглибленню розуміння ролі метафори в мовленні, введенню образних висловів в активний словник школярів.

Організована таким чином робота позитивно впливає на розвиток творчого уявлення, логіки, мислення і мови дітей. Якщо школярі усвідомили способи і прийоми утворення переносних значень слів, розуміють метафори та фразеологізми і використовують їх в усному і писемному мовленні, то в такому випадку вони придбали елементарні знання про побудову метафоричного та фразеологічного мовлення, що сприяє вирішенню головного завдання – підвищення мовленнєвої культури молодших школярів.

Після експериментального навчання у третьому класі дітям контрольної та експериментальної груп було запропоновано контрольний зріз, яким передбачалися два завдання:

- написати твір за темою якого потрібно було дібрати порівняння, метафори та ввести їх в текст-опис.
- намалювати портрет друга, вживаючи запропоновані фразеологізми (не вішати носа, стояти горою, не вдарити в бруд лицем, майстер на всі руки).

У молодших школярів, що навчалися за експериментальною методикою, вже до кінця навчального року рівень розвитку метафоричності та фразеології мовлення виявився в два рази вищим, ніж у ровесників, які навчалися традиційною системою (КК). Проілюструвати розвиток метафоричності ми можемо на прикладі написання твору-опису "Калина", проведеного на уроці розвитку зв'язного мовлення за складеним планом:

1. Яка це рослина?
2. Де вона любить рости?
3. Яка калина весною?
4. Яка вона восени і взимку?
5. За що люди люблять і шанують калину?

Крім традиційних, перед учнями стояло завдання дібрати порівняння, метафори та ввести їх у текст-опис. Наводимо далі розповідь учениці ЕК Олі М.:

"Калина – невисокий куц. Вона росте на вологих місцях у лісі, в лузі. Українці садять калину біля хати.

Навесні вона, немов наречена, виграє своїм білим, пишним вбранням у промінні сонця. Восени важкі калинові кетяги, наче ліхтарики виблискують світлом і теплом цілющих ягід. Взимку куц калини схожий на яскраво-червону троянду на білому вбранні Зими-чарівниці. Калину здавна шанують і люблять люди за її красу та лікувальні властивості.

Калина стала символом нашої Батьківщини."

Розповідь учениці КК Надії В.: *"Калина – це невисокий, але пишний куц. Вона росте на вологих місцях у лісі, в лузі. Садять калину і біля хати.*

Весною вона цвіте білим цвітом. Восени грона калини стають червоними. Ягоди наливаються соком. Узимку куц калини особливо гарний. Кругом біліє сніг, а червоні кетяги палахкотять, як ліхтарики.

Калину здавна шанують і люблять люди за її красу і лікувальні властивості."

Ілюструванням розвитку фразеологічності мовлення можуть слугувати розповіді дітей на тему: "Мій найкращий друг" за наступним планом:

1. Як звати твого друга (подругу)?
2. Чим ви любите займатися разом?
3. Чому тобі подобається з ним (нею) дружити?

Крім традиційних, перед учнями стояло завдання вжити в творі запропоновані фразеологізми (*не вішати носа, мчати що духу, ясна голова, вітром здуло, чкурнути у розсип*).

Розповідь учня ЕК Сашка К.:

"Мого найкращого друга звати Максимом.

Разом з ним ми любимо грати у м'яч.

Одного разу ми потрапили м'ячем у двері шкільної сторожки. Ми злякались. Мене як вітром здуло, а Максим залишився на місці. Він забрав м'яча та вибачився перед сторожем.

Мені подобається з ним дружити тому, що він ніколи не вішає носа і знаходить вихід з будь-якої ситуації."

Розповідь учениці КК Зої Ф.:

"Мою найкращу подругу звати Валею.

Разом ми любимо гратись ляльками та малювати. У Валі ясна голова і вона легко справляється з математичними завданнями.

Мені подобається з нею дружити тому, що вона добра дівчинка."

Обґрунтуємо результати дослідного навчання.

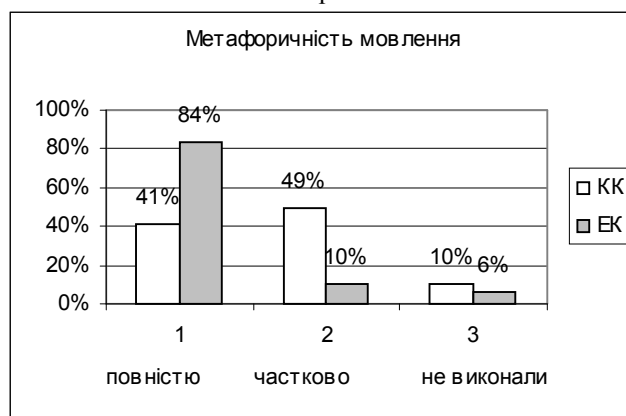
Показники образного мовлення

Образномовленнєві засоби	Кількість учнів (у відсотках)					
	КК			ЕК		
	повністю	частково	не виконали	повністю	частково	не виконали
Метафора	41	49	10	84	10	6
Фразеологізм	34	42	24	71	21	8

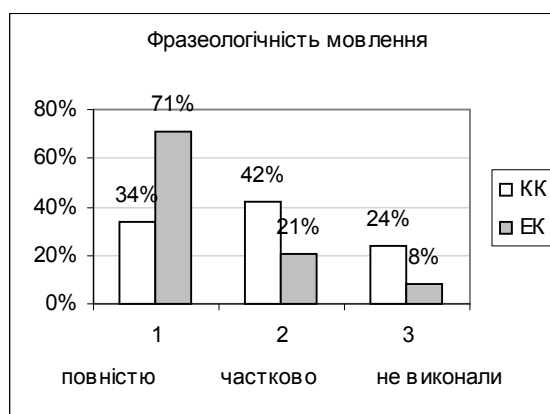
Зіставлення результатів сформованості означених умінь в учнів третіх ЕК та КК представлено в гістограмах (результати зрізових робіт в КК позначені білим кольором, в ЕК – сірим кольором). Дані свідчать, що значно вищого рівня розвитку метафоричності та фразеологічності образного мовлення досягли учні ЕК, ніж КК (84 % проти 41 % метафоричності мовлення та 71 % проти 34 % фразеологічності). Частково виконали завдання на метафоричність мовлення 10 % учнів ЕК проти 49 % КК та на фразеологічність мовлення 21 % учнів ЕК проти 42 % КК. Не виконали завдання на метафоричність 6 % учнів ЕК проти 10 % КК та фразеологічність 8 % учнів ЕК проти 24 % КК.

Під час експерименту вчителі відзначали більш зацікавлене й відповідальне ставлення в учнів експериментальних груп до вживання засобів образного мовлення, ніж в контрольних. Аналіз виконаних творчих завдань засвідчив позитивний вплив експериментальної методики на загальномовленнєвий розвиток школярів.

Гістограма 1.

Гістограма 2.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття) – Київ: Райдуга, 1994. – 4 с.
2. Концепція навчання державної мови в школах України / Укл. О. Біляєв, Л. Скуратівський та ін. // Дивослово. – К.: Освіта, 1996. – №1. – 18 с.
3. Головин Б.Н. Основы культуры речи – М.: Высшая школа, 1988. – 320 с.
4. Удосконалення змісту і методики української мови в 1-4 класах: Науково-теоретичні засади та методичні рекомендації / За ред. М.С. Вашуленка. – К.: Рад. шк., 1991. – 111 с.
5. Ушинський К.Д. Твори в 6 т. – К., 1954. – Т.1 – 338 с.

Матеріал надійшов до редакції 18.03.2006 р.

Сіранчук Н.М. Работа над метафоричностью и фразеологией образной речи младших школьников.

В статье предложена методика и результаты исследования работы над метафоричностью и фразеологией образной речи младших школьников.

Siranchuk N.M. Work on metaphors and idioms in junior schoolchildren's figurative speech.

The article highlights methods and results of the study of the work on metaphors and idioms in junior schoolchildren's figurative speech